

Слънчев часовник от околността на Сердика

МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА

Античните слънчеви часовници са сравнително редки находки. Досега в България са открити единадесет броя¹, различни по тип: четири вертикални — два от Яйлата при с. Камен бряг², един от Шуменска крепост³, един от Диоклецианопол⁴; три цилиндрични — един от Монтана⁵ и два от Марцианопол⁶; един елиптичен — от Дуросторум⁷; един от неизвестен тип от Пауталия, тъй като е открит само постаментът с надпис⁸. От с. Опицвет, Софийско, е прибран един паметник, който се определя като кесон⁹.

Публикуваният тук е първият открит досега у нас сферичен слънчев часовник. Намерен е в с. Лозен, Софийско (по-рано Долни Лозен), и се съхранява в Музея за история на София (обр. 1).

Изработен е от едрозърнест бял мрамор с жълтеникав оттенък. Запазената част има максимална височина 0,38 м, ширина — 0,265 м. Часовникът е издялан от един мраморен блок, от който е моделирана както сферичната част, така и подставката. Подставката е имала вероятно форма на четиристенна призма. На лицевата ѝ страна е скулптирана фигура на момче, което поддържа с вдигнатите си ръце сферичната част. От последната са отчупени сравнително малки късове от лявата страна, а поголеми — от дясната. От гномона е запазен малък железен къс, припоен с олово в дупка в дебелината на стената на сферата. Унищожена е и долната част на подставката, вероятно около една трета от първоначалната височина, както и части от дясната

страна на лицевата ѝ плоскост. От първоначално оформените ръбове е запазен само един — на лявата страна. Гърбът на подставката е много повреден. Навсякъде по повърхността ѝ има очуквания.

Общо взето, изработката на този слънчев часовник като каменоделска работа е твърде груба. Но прави впечатление, че времеуказващата част, т. е. самият часовник, е по-грижливо обработена. Повърхността ѝ е изчукана с по-фин инструмент, но не е полирана. На лицевата страна на подставката за изчукването на фона около релефната фигура е използван по-груб инструмент и повърхността е оставена неравна с много отделни ямички — следи от длетото.

Скулптираната в средновисок релеф фигура на малко момче е разположена така, че главата му попада под централната част на часовника. Няма основание следователно да се мисли, че е имало и друга фигура на липсващата дясна част. Детето е голо, с вдигнати ръце, които подпират сферата. Стойката не е фронтална — тялото е извито наляво и леко напред в долната си част. Това движение се отразява и на положението на ръцете, едната от които е по-изпъната, а другата — по-свита. Главата е съвсем леко извита настрани и надолу. Тя е слабо удължена. Лицето е малко несиметрично. Долната му част, челото, косата са доста повредени. Личи, че косата е къса и къдрава. Прави впечатление, че между горната част на главата и дъгата на сферата има удълбаване — като че ли майсторът не е

а

б

1

● Обр. 1. Слънчевият часовник от с. Лозен, Софийско: а) общ вид; б) поглед от страни. Fig. 1. Le cadran solaire du village Lozen, région de Sofia: а) aspect général; б) vue de côté

искал да покаже, че сферата се подпира и от главата на момчето. Очертанията на очите са бадемовидни, твърде удължени, недълбоко поставени. Бузите са меко заоблени. На шията под брадичката е оформена гънка. Ръцете са изваяни много грубо и сумарно. Не личи изобщо да са моделирани китки, длани и пръсти. По-добре е предадена горната част на торса с оформени гръдни мускули.

Идеята за носене или подпиране на слънчевите часовници е изразена при няколко от досега известните антични паметници от този вид. В два случая носещата фигура е на атлант — сферичен часовник от Тор Патерна (Италия)¹⁰ и коничен часовник от Пергамон¹¹. При запазената част на един коничен часовник от Отер (Франция) под измерващата част е скулптирана глава на млада жена, но връзката ѝ с нея не показва, че тя я носи или подпира¹². Върху базата на часовник от Палестрина е скулптирана глава на брадат мъж¹³. Две мъжки фигури са изобразени на релеф под коничен часовник от остров Кефалос (Гърция)¹⁴, но те са дребни, участвуват в друго действие в

релефа и нямат отношение към носене на часовника. Две крилати детски фигури (определени като херувими) придържат от страни полуцилиндър над един многогранен часовник от Италия¹⁵, а две крилати женски фигури прикрепят сферата на цилиндрично-сферичния часовник, открит във вилата на Сципион до Херкулан¹⁶. Най-близко до часовника от Лозен е фигурата на подставката на сферичен часовник от Бетвилер (сега в Страсбург)¹⁷. И при него подставката има форма на четиристенна призма. На лицевата страна е скулптирана в цял ръст фигура на момче, което поддържа с вдигнатите си ръце сферата, като същевременно я подпира и с главата си, представена с къса къдрава коса. Втора момчешка фигура е скулптирана на една от страничните стени на призмата на същия часовник, другата е унищожена. За отбелязване е, че скулпторът не е представил фронтално и неподвижно момчето на часовника от Бетвилер. То е леко обърнато надясно и положението на краката показва движение в тази посока.

Общите елементи на часовника от Бетвилер с този от Лозен са, че и двата са сферични, с призматична подставка, с детска момчешка фигура, гола, с къса къдрава коса, с еднакво движение на ръцете и положение спрямо сферата, с подчертано изместване от

фронтално статично положение. Състоянието на часовника от Лозен не позволява да се установи дали страничните стени на призмата са имали някаква украса или изображение.

Както се вижда, часовникът от Лозен е между немногочислените примери с носещи или само прикрепящи фигури и вторият с детска носеща фигура. Тази фигура според нас не може да се определи като атлант дори по тип. Тя не отговаря на митическия образ на Атланта, който е възрастен мъж и е наказан да поддържа небесния свод. Детската и момчешка фигура се срещат в различен контекст и с различно значение в античната скулптурна декорация. Известните, посочени по-горе примери при часовници не дават достатъчно данни за сигурно и определено тълкуване. Засвидетелствувани са само два случая, а разнообразието на фигурите при други часовници не показва, че е спазвана някаква задължителна тематика или сюжет. В представянето на детска фигура в движение може да се допусне влагането на идея за време и развитие. Но това е само едно предположение. Най-вероятно е този слънчев часовник да е изработен на място или в Сердика по друг образец.

Изследването на Лозенския слънчев часовник не може да бъде подпомогнато от сигурни данни за условията и средата на намирането му. Затова пък съществуват доста много косвени информации от други находки. В археологическо отношение Лозен е едно от най-интересните места в близката околност на Сердика. Условията за живот тук са отлични. Те се създават както от близката достъпна Лозенска планина, така и от плодородното поле в подножието ѝ. Уставено е праисторическо селище¹⁸. На самото място на селото е имало сигурно тракийско селище¹⁹. Оттам са прибрани в Музея за история на София две бази на колони. На една от височините над селото има следи от укрепление и се откриват късове от римска керамика²⁰. В ниската част под селото е имало вила рустика²¹. В църквата „Св. Никола“ (Горни Лозен) е била използвана за трапеза варовикова ара с гръцки надпис с името на посветителя тракиец, който е жрец²². От Горни Лозен произхожда и фрагмент от друга ара, украсена с релефни овнешки

глави и гирлянди²³. На около два километра северно от Долни Лозен, при оброчището „Св. Троица“, са открити останки от антична сграда, колони, архитрав, два гръцки надписа²⁴. Единият от тях е на жертвеник и е посветен на Хера *Ἀρμούλην* — за пръв път срещан, вероятно местен епитет — от Помпонию Руф и жена му Фулвия. На това място е намерен и релеф на Зевс и Хера. Добруски допуска, че тук е имало техен храм.

Както се вижда, археологическият контекст е многозначителен. Той подчертава важността на това място. Там има укрепен пункт, селище, вила и немалко по значение култово място, вероятно храм на Зевс и Хера. На някой от тези обекти — селището, вилата или светилището, се е намирал слънчевият часовник. По отношение на датировката могат да се приемат като широки рамки II—III в. Но към средата на III в. (241—244 г.) насочва датата на една милиарна колона от времето на император Гордиан, намерена на оброчището „Св. Троица“, където са установени и развалини на евентуален храм на Зевс и Хера²⁵.

Наличието на слънчев часовник в едно селище в периферията на Сердика, заедно с другите белези на високо равнище на култура там, не може да не се свърже с ролята на самата Сердика. Ако мястото на селището е осигурявало като климат и плодородие условия за добър живот, то такива забележителни постижения на знанието като уред за измерване на времето са достигали дотук именно поради влиянието на близкия значителен град. В самата Сердика не е намерен досега слънчев часовник. Обяснение за това може да се търси преди всичко в разрушенията, причинени от постоянното обитаване на града, от многократното преизползване на материали в строежите. В порядък на предположение може да се допусне още едно обяснение: ако в процеса на изучаването на слънчевите часовници се установи сигурно тяхната връзка с определени езически култове в такава степен, че тя да е била осъзнавана от населението и то да е свързвало часовниците с тези божества, то твърде възможно е те да са били унищожавани по нареждане на християнската църква, когато тя започва да преследва езичеството.

¹ Информацията за тях е събрана от Петър Вълв.

² Непубликувани.

³ Непубликуван.

⁴ Д. Цончев. Хисарските бани. — ГПНБМ, 1935—1936, с. 185.

⁵ Г. Александров. Два слънчеви часовника от Монтана (дн. Михайловград). — ИМСБ, т. 2, 1978, 33—42.

⁶ Первый годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1906 г. Варна, 1907; А. Ангелов,

И. Иванов. Слънчев часовник от Марцианопол. — Интердисциплинарни изследвания, X, 1983, 111—115.

⁷ Я. Младенова. Солнечные часы с рельефом Орфея из Дуросторума — СА, V, 1961, 4, с. 274—278; П. Вълв. Слънчевият часовник от Дуросторум. — Археология, XXVI, 1984, 2—3, с. 84—91.

⁸ Л. Русева-Слокоска. Надпис за слънчев часовник от Пауталия — МПК, 1974, 2—3, с. 60—65.

⁹ Непубликуван, съхранява се в Националния археологически музей.

¹⁰ Sharon L. Gibbs. *Greek and Roman Sundials*. Yale University Press, New Haven and London, 1976, p. 150, N 1033G.

¹¹ *Ibid.*, p. 274, N 3054G, pl. 40.

¹² *Ibid.*, p. 313, N 3099.

¹³ *Ibid.*, p. 134, N 1018.

¹⁴ *Ibid.*, p. 265, N 3045.

¹⁵ *Ibid.*, p. 383, N 7005G, pl. 66.

¹⁶ *Ibid.*, p. 381, N 7004G, pl. 65.

¹⁷ *Ibid.*, p. 162, N 1049.

¹⁸ Н. Петков. Принос към проучването на праисторията на Софийското поле. — *Археология*, II, 1960, 4, с. 44. В началото на седемдесетте години нови находки от селище от неолитната епоха бяха прибрани от разорана площ от М. Станчева.

¹⁹ Следи от градежи са откривани в много дворове на някогашното с. Долни Лозен — сведения са събирани от М. Станчева.

²⁰ Наблюдения на М. Станчева.

²¹ Кладенецът на вилата бе открит от местен жител. Следи от стени и керамични съдове са установени от М. Станчева.

²² И. Вельов, И. Венедиков. Кратки вести от разни места. — *ИБАИ*, XV, 1946, с. 228.

²³ Б. Филов. Новооткрити старини — *ИБАД*, III, 1913, с. 330; *IGBulg.* IV, 2004.

²⁴ В. Добруски. Материали по археология на България. — *МСБ*, XVI—XVII, 1900, 57—58; Надписи и фигурални паметници по култа на Зевса, Хера, Палада Атина и други божества. — *АИМ*, I, 1907, с. 164 сл.; *IGBulg.* IV, 2003.

²⁵ В. Добруски. *Надписи ...*, с. 164; В. Бешевлиев. *Епиграфски приноси*. С., 1952, с. 19, т. 8, обр. 1.

Cadran solaire des environs de Serdica

M. STANČEVA

(Résumé)

Dans les proches environs de Serdica, dans le village actuel de Lozen a été découvert un cadran solaire sphérique en marbre. La partie sphérique mesurant le temps ainsi que le piédestal sont assez abîmés. Sur le piédestal prismatique est sculptée la figure d'un garçon qui soutient la sphère avec ses mains levées. Sa partie inférieure manque. Le cadran a été trouvé fortuitement et non in situ. Il est possible qu'il

provienne du sanctuaire de Zeus et de Héra situé non loin ou d'une proche villa rustica. Il date le plus vraisemblablement, d'après les autres trouvailles de ces lieux, du IIIe s. La découverte de ce monument rare avec lequel les cadrans solaires découverts en Bulgarie deviennent onze, doit être liée sans doute à la proche Serdica dont l'influence culturelle se reflétait dans la vie de ses environs.